

דפנה לנגוט

לשאלת זיהוי הצמחים הנזכרים במקרא: פרשנות, נפתולים וחידושים

מיכאל זהרי (1898-1983), יהודה פליקס (1922-2005) ובני משפחת הראובני (אפרים, רעייתו חנה ובנם נגה). זהר עמר, מחברו של הספר הנסקר, עוסק רבות בזיהוי צמחים ובעלי חיים במקורות מתוך ניסיון לרתום כלי חקירה מודרניים כדי לבחון מחדש את הזיהויים המקובלים. הנחת היסוד של עמר היא שאף שתיאורי הראליה במקרא הובעו לרוב בדרך פיוטית וסמלית, הם קשורים קשר הדוק לנופי הארץ. התנ"ך אינו ספר העוסק במדע ובתולדות הטבע, אלא הוא בעיקרו ספר הדת, החוק והמוסר האלוהי, המהווה השראה

זהר עמר, צמחי המקרא: בחינה מחודשת לזיהוי כל הצמחים הנזכרים בתנ"ך לאור מקורות ישראל והמחקר המדעי, ירושלים: ראובן מס, תשע"ב, 288 עמ'

התנ"ך עשיר בתיאורי טבע, ונזכרים בו יותר מ-100 שמות צמחים, שוודאי היו נהירים לאנשים שחיו במרחב הישראלי בתקופת המקרא. מאורעות היסטוריים שפקדו את עם ישראל במהלך הדורות גרמו לאבדן חלק ניכר מן המסורת הלשונית שלו, אשר כללה גם את מסורת זיהוי צמחי תקופת המקרא. מתרגמים וחוקרים רבים לאורך הדורות הציעו פירושים במטרה לגשר על מסורת זיהוי הצמחים שאבדו או נקטעו.

ב-150 השנים האחרונות חלה התקדמות רבה בחקר צמחי המקרא, בזכות התפתחויות מדעיות ובעקבות שיבת העם היהודי לארצו ותחיית השפה העברית. מבין חוקרי צמחי המקרא היהודים העבריים הבולטים בדורות האחרונים אשר תרמו לזיהוי ולחידוש של שמות הצמחים, יש לציין את עמנואל לעף (1854-1944), אליהו ספיר (1869-1911), אהרן אהרנסון (1876-1919),

הנזכרים במקרא בשל קרבתן הגאוגרפית, כדוגמת השפה המצרית, או השפעה שנבעה מדרכי מסחר, למשל סנסקריט. (ג) השוואה למקורות חיצוניים – בחינת תיאורי הראליה המקראית על רקע העולם התרבותי הכולל של אזור הסהר הפורה; השוואת המקורות לכתבים מממלכות הצפון (ארם, חת, אשור, בבל), כדוגמת כתבים באוגריתית, ולכתבים מצריים מדרום, כגון תעודות אלעמארנה. (ד) זיהוי הצמחים במקורות יהודיים מאוחרים מן המקרא המתמייחים אליו באופן ישיר, קרי ספרות חז"ל, תרגומי המקרא המוקדמים לארמית, תרגום השבעים ליוונית, תרגום המקרא לערבית על ידי רב סעדיה גאון וספרי רפואה עבריים קדומים, כגון ספרו של אסף הרופא. (ה) הסתייעות במדע המודרני כגון גנטיקה של צמחים וארכאובוטניקה (זיהוי וניתוח של צמחים ושל שרידיהם – כגון זרעים, גרגרי אבקה מאובנים [פולן] ושרידי עצה – שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות). על סמך הנתונים הללו אפשר לשחזר את נופי צמחיית הבר והשדה החקלאי בעבר וכן לעמוד על ראשית ביותם ותרבותם של צמחים, מוצאם ותפוצתם הגאוגרפית. על חמשת כלי המחקר הללו עמר מוסיף מתודת זיהוי חדשה, שהוא מכנה קריטריון המסורת. הוא שאל מדד זה ממחקרים העוסקים בכשרות בעלי חיים. כך למשל עופות מותרים לאכילה אך ורק אם קיימת עליהם מסורת זיהוי רציפה, פעילה ואמינה מדורי דורות. עמר רואה בקריטריון המסורת את המדד בעל המשקל הרב ביותר במכלול השיקולים בזיהוי צמחי המקרא. הוא בחן את רמת ההסתברות של מסורות הזיהוי השונות של כל צמח ואת פרשנותן, ויצר סולם זיהוי המורכב משש קבוצות: (א) צמחים המזוהים בוודאות (שלושים ושבעה מינים/סוגים); (ב) צמחים המזוהים ברמת זיהוי אמינה ביותר (עשרה); (ג) צמחים המזוהים ברמת הסתברות גבוהה אך לא ודאית (תשעה-עשר); (ד) צמחים

והנחיה לעם היהודי. לפיכך תיאורי הצומח הובאו במקרא רק כאשר הדבר נחוץ להבנת העלילה על דרך הסמל והמשל או במטרה לפאר את הרוממות האלוהית.

מבנה

ספרו של עמר 'צמחי המקרא' נחלק לשני חלקים. החלק הראשון כולל שלושה פרקי מבוא, העוסקים בהיסטוריה של מחקר זיהוי צמחי המקרא משיבת ציון ועד העת החדשה, בהנחות יסוד בזיהוי צמחי המקרא ובשיטות המחקר המקובלות לצורכי הזיהוי, וכן בהצגת שיטת החקירה המיוחדת עבודה זו – קריטריון המסורת (ראו הרחבה בהמשך). החלק השני של הספר בוחן באופן מעשי את המתודה החדשה שמציע עמר לזיהוי צמחי המקרא. הצמחים מופיעים בסדר אלף-ביתי על פי איכויות הזיהוי השונות. בכל ערך מתוארת היסטוריית נפתולי הזיהוי מהתרגומים המוקדמים ועד הצעות הזיהוי של חוקרי זמננו, ובתוך כך נסקרות המתודות הנוספות שעליהן נסמך הזיהוי.

מתודולוגיה

לרשות הפרשן או החוקר עומדים מספר כלים בכבוא לזהות את צמחי המקרא: (א) ניתוח התיאור בכתובים – מאחר שתיאורי הצמחים במקרא הם אקראיים וחלקיים, יש לשאוב את מרב המידע האפשרי מן האזכורים השונים בכתבים, למשל בנוגע לבית גידולו של הצמח ולמבנהו המורפולוגי. (ב) הסתייעות בשני ענפי מדע הבלשנות – אטימולוגיה ופילולוגיה. האטימולוגיה עוסקת בחקר שורשי המילים ומשמעותם, וכך למשל על פי ניתוח אטימולוגי מקובלת ההנחה שהצמח אגמון עשוי להיות קשור לבית גידול אגמי. הפילולוגיה עוסקת בהשוואה לשפות השמיות הקרובות, כגון אכדית, אוגריתית, ארמית וערבית, או לשפות שהייתה להן השפעה על שמות צמחים

על המדע המודרני, כגון מידע שנאסף בשנים האחרונות מתחום הגנטיקה של הצמחים. נראה כי בחינת כל הקריטריונים, כולל אלו מן המדע העכשווי, עשויה הייתה להוביל להארת סוגיות זיהוי שבמחלוקת ולהסקת מסקנות מאוזנת יותר.

חדשנות העבודה

ברבים מהזיהויים הנזכרים בספר עמר אינו מוסיף מידע חדש על זה שכבר פרסמו חוקרים אחרים (למשל פליקס בספרו 'עולם הצומח המקרא'); אולם ייחודיות עבודתו של עמר היא בנתינת ציון לכל זיהוי של צמח במדרג האמינות שיצר. על פי אמות המידה שקבע אפשר להבחין בין זיהוי אמין ומחלט של צמח הנזכר במקרא לזיהוי משוער או מסופק שלו. אבחן מספר דוגמאות מתוך שש קבוצות המדרג השונות על פי שיטתו של עמר.

בקבוצה הראשונה כאמור מקובצים הצמחים שיש להם מסורת זיהוי פעילה או מסורת זיהוי פרשנית עקיבה ואחידה מהתרגומים המוקדמים ועד ימינו. בדרך כלל אין לצמחים הללו פירושים חלופיים בעלי סבירות גבוהה, וקיימת התאמה בין המסורת הזיהוי הפעילה או המסורת הפרשנית הרציפה שלהם לשאר המדרים המשמשים לזיהוי. עם קבוצה זו נמנים זית, הרס, חיטה, קנה, ערבי נחל, שקמה, תמר, תאנה, אגוז, כרפס ואחרים. חריג מעט בקבוצה זו הזיהוי של 'פרי עץ הדר' (ויקרא כג, מ) עם האתרוג (*Citrus medica*). הזיהוי נכלל בקבוצת השמות המזוהים בוודאות אף שהוא שנוי במחלוקת בקרב החוקרים; 'פרי עץ הדר' נזכר רק פעם אחת במקרא, כאחד מארבעת המינים שניטלים בחג סוכות. סוגיית זיהוי האתרוג עם 'פרי עץ הדר' אינה פשוטה כלל ועיקר, משום שהאתרוג הוא עץ תרבותי שמוצאו בדרום-מזרח אסיה, ושגדל באזורנו באמצעות השקיה וטיפוח חקלאי מסור. אף שהחוקרים חלוקים בדעתם בסוגיית הזיהוי, ואף שאין בידיהם הוכחה מדעית

שאי אפשר לזהותם או שסבירות זיהוים נמוכה (שלושה-עשר); (ה) שמות צמחים קיבוציים ופרטיים (שמונה-עשרה); (ו) שמות שהם ספק כינוי לצמחים (שלושים וחמישה).

כדי להבין את קריטריון המסורת שעליו עמר מבסס את עבודתו יש להבין תחילה מהי מסורת זיהוי ודאית. בצמחים המזוהים בוודאות (קבוצה א) נמסרה והועברה מסורת זיהוי שם הצמח מדור לדור בעל-פה ובכתב באופן רציף ועל ידי שלשלת מסירה אמינה. מסורת הזיהוי הצליחה להשתמר ללא כל שינוי בזכות קיומה של מסורת שימוש פעילה בצמחים, דבר שבא לידי ביטוי במאכל או בשימוש רווח אחר. בהלכה היהודית קיימים אמצעים שונים לעודד את שימור המסורת ולמנוע את שיבושה. קיום המסורת מבוסס על משמעת עצמית ויראת שמים; אדם שמקיים את המצווה בדיוק כפי שנקבעה במסורת מתוגמל בשכר, ולחלופין מי שמשנה אותה או אינו מקיימה צפוי לעונש. מכאן שזיהוי הקביל על פי המסורת עומד בדרישות מחמירות, ולכן לדעת עמר במקרים רבים הוא עדיף מזיהוי שהתקבל מתוך ניתוח והיסק תאורטי שאינו מתייחס למסורת או שמקנה לה משקל קטן במערכת השיקולים הכוללת. במילים אחרות, המסורת על פי ההגדרה ההלכתית היא לדעת עמר הקריטריון בעל המשקל הגבוה ביותר מכל המדרים והכלים שקיימים כיום במחקר זיהוי הצמחים. במקרים שאין בהם מסורת זיהוי פעילה או מסורת פרשנית אחידה עמר מצמצם את האפשרויות על ידי ניפוי המסורות שסבירותן נמוכה מבין כלל מסורות הזיהוי הקיימות. כמו כן הוא בוחן את המסורות השונות לאורך ציר הזמן, ולרוב מייחס לאלו המוקדמות חשיבות רבה יותר. רק לאחר בחינת קריטריון המסורת עמר נעזר בקריטריונים הנוספים: בלשנות משווה, בוטניקה ארכאולוגית והשוואה למקורות חיצוניים. במרבית המקרים בולטים בהיעדרם קריטריונים הנשענים

ועל כן לדעת עמר הזיהוי עם הרוותם המודרני הוא הסביר ביותר. במקרה של האזוב המקראי, הנזכר בתנ"ך עשר פעמים, עמר מקבל את דעת החוקרים שהמדובר בזעתר המודרני (*Majorana syrica*), משום שהזיהוי נסמך על מסורת עיקרית ורציפה, בעוד שזיהויו של האזוב המקראי עם מינים אחרים נסמך על מסורות שכל הנראה התפתחו מאלו המוקדמות. עמר דוחה מכול וכול את הזיהויים של האזוב עם צמחים כגון צלף, כתלית יהודה, מיני שרך וטחבי עליים, זיהויים שהוצעו במחקר המודרני, משום שהללו התעלמו מן התיאורים המרויקים של ספרות חז"ל.

הצמחים שיש להם הצעות זיהוי ברמת הסתברות גבוהה אך לא ודאית מקובצים בקבוצה השלישית. כך למשל במקרה של הארן, הנזכר במקרא פעם אחת בלבד. מסורת הזיהוי הקדומה ביותר היא שמדובר בעץ הנקרא בימנו אורן (*Pinus*), והמועמד המתאים ביותר הוא אורן ירושלים (*P. halepensis*) שגדל בארץ כעץ בר. בהיעדר תימוכין מוצקים נוספים קשה לקבוע בוודאות את זהות העץ. על פי מסורת הזיהוי בתלמוד הבבלי המדובר בער אציל (*Laurus nobilis*), אולם זיהוי זה סביר פחות לדעת עמר, וראיה לכך לדבריו היא העובדה שהגאונים לא אימצו זיהוי זה.

בקבוצה הרביעית מקובצים הצמחים שאי אפשר לזהותם או שזיהוים הוא בסבירות נמוכה. לצמחים שבקבוצה זו אין מסורת תרגומית ופרשנית ברורה, ולרוב יש להם הצעות זיהוי רבות. כך למשל במקרה של החבצלת, הנזכרת במקרא פעמיים, ושאינן לה זיהוי מוסכם בתרגומים ואצל הפרשנים הקדומים. ייתכן שמדובר בשם כללי לצמחים או בשם נרדף לשובנה. זיהויים אחרים שהוצעו לחבצלת מתייחסים לצמחים בעלי בצל ופרחים גדולים ממשפחת השושניים או הנרקסיים. בזיהויים שבקבוצה זו עמר סוקר

המאשרת או שוללת את הזיהוי, עמר בוחר בשיטת הפרשנות הפוזיטיווית, ולכן הזיהוי של 'פרי עץ הדר' עם האתרוג מופיע בקבוצה הראשונה. גישה חיובית זו עדיפה לשיטתו של עמר מגישת המחקר השלילית, המבקשת לערער ולבטל כל מסורת אם אין בנמצא תיעוד ברור לשם אישורה. קריטריון המסורת במקרה זה נשען על התרגומים המוקדמים לארמית ועל התיאורים בספרות חז"ל המסמיכים את 'פרי עץ הדר' לאתרוג. נוסף על כך העובדה שאין בדינו מן הכתובים כל הוכחה שלפני תקופת חז"ל היו מקובלות מסורות או הצעות זיהוי אחרות או שלחלופין חז"ל עסקו בזיהוי חדש, מחזקת לדעת עמר את ההשערה שמדובר אכן באתרוג. להנחות אלה המחבר מצרף ממצאים ארכאובוטניים עדכניים המעידים על גידול האתרוג בדרום הלוונט כבר בתקופה הפרסית. עמר אינו מהסס להביע בצורה נחרצת את עמדתו בנוגע לדעות חוקרים שאינן סבירות בעיניו. כך במקרה של האתרוג הוא שולל מכול וכול ובאופן מנומק את ההצעה של חוקרים מסוימים ש'פרי עץ הדר' הוא מין של לימון ולא אתרוג.

בקבוצה השנייה מופיעים הצמחים שרמת זיהוים אמינה ביותר, ושיש להם מסורת פרשנית מוצקה, אך בלא מסורת זיהוי פעילה. לרבים מהצמחים הללו יש יותר ממסורת זיהוי אחת. עמר בוחן את מסורת הזיהוי העיקרית של כל צמח, את מסורת הזיהוי המשנית שלו ואילו מן המסורות הן מאוחרות או שהתפתחו ממסורת אחרת; ועל ידי ניסיון לבודד את המסורת העיקרית והרציפה ביותר הוא מכריע בשאלות הזיהוי. כך למשל במקרה של הרתם, הנזכר במקרא ארבע פעמים. בעוד הצעת החוקרים לזהות את הרתם המקראי עם הרוותם המודרני (*Retama raetam*) מסתמכת על מסורת עיקרית, זיהוי הרתם המקראי עם הסוג ערער (*Juniperus spp.*) נשען על מסורת משנית,

סיכום

חדשנותו של חיבור זה היא בהערכתם המחודשת של זיהויי הצומח הקיימים ובסיווגם על פי מידת מהימנות הזיהוי – החל בזיהוי ודאי וכלה בזיהוי בסבירות נמוכה ובצמחים שאי אפשר לזהותם כלל. על ידי שימוש במדרד הסתברותי זה המחבר נוקט גישה אחראית לנושא ומנסה למנוע את השתרשותן של טעויות. תועלת נוספת העולה מן העבודה היא ריכוז היסטוריית נפתולי הפרשנות של כל אחד מהצמחים הנזכרים במקרא, בשילוב מידע חדש שהצטבר במחקר בשנים האחרונות, למשל מן הממצא הארכאולוגי. עם זאת עמר ממעט להתייחס למחקרים מדעיים עדכניים, כגון אלו מתחום הגנטיקה של הצמח, שעשויים היו לשפוך אור נוסף על חלק מסוגיות הזיהוי. שילוב כל הנתונים עשוי היה להוביל להסקת מסקנות מאוזנת יותר, הנשענת הן על המסורת והן על תשתית ראלית מדעית. אולם עמר מציין מלכתחילה שגישה מעין זו אינה מעניינתו של ספר זה. בזכות הכתיבה הרהוטה והלשון הקולחת שנוקט עמר, השווים לכל נפש, ספרו הוא תרומה חשובה לחוקרים ולחובבים המתעניינים במקרא ובבוטניקה בפרט ולאובהי ארץ־ישראל בכלל.

את היסטוריית התרגומים ואת נפתולי הפרשנות אולם לרוב אינו מכריע בכירור; עם זאת בזיהויים בקבוצה זו הוא נותן משקל רב יותר לאפשרויות הזיהוי העולות מכלי המחקר האקדמי.

בקבוצה החמישית כלולים שמות הצמחים שנראה כי הוראתם השכיחה היא כשם כללי או קיבוצי, כגון גמא, שהוא שם קיבוצי לצמחי מים שונים, ודרדר, שהוא שם קיבוצי של צמחים קוצניים. בדומה לכך ארוזים הם ככל נראה שם כללי לעצי סרק ביער, אך ארוז הלבנון מזוהה עם העץ *Cedrus libani*. יש לציין כי הארוז הוא הצמח שלו האזכורים הרבים ביותר במקרא, יותר משבעים פעמים, וזאת אף שארוזים אינם גדלים בר בישראל. נראה שהסיבה לכך היא מידת התאמתו של ארוז הלבנון לשמש כסמל, בהיותו עץ יפה וחסון מחד גיסא ובעל ערך כלכלי כעץ בנייה משובח (ששימש למשל לבניית בית המקדש) מאידך גיסא.

בקבוצה השישית מופיעים שמות שהם ספק כינוי לצמחים כגון בשם, אָהלים, חָלְמוֹת, צאליים, שמן טוב ואחרים. במקרים אחדים מדובר בהוראה כללית הקשורה לעולם הצומח או בתוצרים מן הצומח.